

De dood van Catuvolcus: over Caesar, *Gallische Oorlog* 6,31

een beruchte episode uit de *Gallische Oorlog* van Julius Caesar (ca. 100-44 v. Chr.) betreft de strijd van Caesars troepen tegen de opstandige Eburonen. Deze stam leefde globaal in het huidige Belgisch en Nederlands Limburg, en in Duitsland tot aan de Rijn. Vooral in België worden de Eburonen met sympathie herdacht en in ere gehouden. Niet in de laatste plaats komt dit door de tot de verbeelding sprekende leider van de opstand, de heldhaftige Ambiorix. Speciaal de stad Tongeren identificeert zich sterk met de opstandelingenleider: een beroemd standbeeld van Ambiorix op de Tongerse Markt is zowat een icoon van de stad.

Ambiorix geldt als de koning van de Eburonen, maar uit Caesars tekst blijkt dat de macht bij de stam op zijn minst verdeeld was. In 6,31 is er sprake van een medekoning genaamd Catuvolcus. Diens Keltische naam wordt wel verklaard als 'valk (volcus) van de strijd (catu-)' (zie Schrijver 2010, 12). Aan deze Catuvolcus, die eerder kort is genoemd in 5,24 en 26, wijdt Caesar vervolgens enkele regels, die uitmonden in zijn einde door zelfdoding. De passage, in het Latijn een kunstig geconstrueerde volzin ('periode') bevat enkele opmerkelijke details, die een nadere analyse waard zijn. Eerst volgt hieronder de passage in het Latijn en in vertaling.

Catuulocus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, aetate iam confectus, cum laborem aut belli aut fugae ferre non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui eius consilii auctor fuisset, taxo, cuius magna in Gallia Germaniisque copia est, se exanimavit.

'Catuvolcus, de koning van de helft van de Eburonen, die samen met Ambiorix plannen beraamd had, was door ouderdom verzwakt en kon de inspanningen van oorlog of vlucht niet meer aan. Op alle mogelijke manieren verwenste en vervloekte hij Ambiorix, de aanstichter van de plannen. Daarna maakte hij met een taxus, een boom die in Gallië en Germania zeer veel voorkomt, een einde aan zijn leven.' (Vertaling: Hunink 2009)

Dat het slecht afloopt met Catuvolcus is duidelijk. Maar de exacte omstandigheden van zijn dood roepen toch een vraag op. Hoe kun je jezelf om het leven brengen met behulp van een taxus? Wat doe je dan precies?

Gif

Sinds eeuwen is de gangbare verklaring van vertalers, commentatoren en andere geleerden vrijwel eenduidig: de taxus staat bij uitstek bekend als een giftige boom. Er wordt soms om getwist of het gif nu schuilt in de naalden, de stam of de bessen (volgens Schrijver 2010, 12 zijn alle delen van de boom giftig, met uitzondering van de vlezige rode bessen), maar het middel waarmee Catuvolcus een eind maakt aan zijn leven staat normaalgesproken niet ter discussie. Hoewel Caesars tekst met geen woord rept van vergif, gaat het hier

▲ Beeld van Ambiorix, prinsbisschoppelijk paleis in Luik. Foto: Herman Clerinx.

naar algemeen inzicht dus om zelfdoding door toediening van vergif. Men gaat er zonder discussie voetstoots vanuit dat het gaat om het drinken van het giftige sap. Toch lijkt het niet op voorhand uitgesloten dat het gif rechtstreeks in de bloedbaan werd ingebracht via een grote wond. Verder zou men nog kunnen denken aan het inhaleren van giftige damp van een verwarmd brouwsel met taxus erin. Ten slotte kan er nog verwezen worden naar rook; Plinius *Naturalis Historia* 24,116 zegt bijvoorbeeld dat rook van de taxus muizen doodt. In tal van wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke uitgaven van Caesar en studies naar de Kelten zijn de sporen van de vergiftigingstheorie te vinden. Vele citaten zijn hier te geven, maar ik volsta met een paar voorbeelden. In een iets oudere vertaling van de Caesarpassage klinkt de passage als volgt:

Catuvolcus, medekoning in 't land der Eburonen, die samen met Ambiorix het plan had beraamd, was te oud om de vermoeienissen van oorlog of vlucht nog te doorstaan. Hij verwenste en vervloekte Ambiorix, de initiatiefnemer, en pleegde zelfmoord door middel van het vergif van de taxus, een boom die zeer veel voorkomt in Gallië en Germanië. (Vertaling: Van Katwijk-Knapp 1971)

In deze vertaling is het Latijnse *taxo* dus vertaald als 'door middel van het vergif van de taxus'. Op vergelijkbare wijze vertaalt

L.-A. Constans in zijn veelgebruikte Latijns-Franse editie in de Budé-reeks de wending *taxo se exanimavit* als 's'empoisonna avec de l'if'. Nog verder gaat de Engelse vertaling door Rex Warner, die dezelfde drie woorden weergeeft als: 'he poisoned himself by drinking the juice of a yew'. Alle drie deze vertalingen zijn voorbeelden van 'uitleggend vertalen', een vertaalstrategie waarbij extra informatie in de tekst zelf wordt opgenomen, in plaats van in een noot wordt toegevoegd. Tegenwoordig is deze manier van vertalen minder in tel, omdat voor de lezer die de oorspronkelijke taal niet beheerst niet controleerbaar is wat de brontekst nu feitelijk zegt en wat niet. In mijn eigen, eerder geciteerde vertaling wordt de kwestie om deze reden in de tekst neutraal vertaald; de informatie over het gif staat daar in een (hier niet opgenomen) voetnoot. Ook schoolcommentaren komen met de toelichting over de giftige taxus. Zo noemt de schoolbloemlezing van Caesar door H. van Looy de boom 'een 6-7 m. hoge naaldboom waarvan de bessen in de oudheid ten onrechte voor vergiftig doorgingen; de naalden zijn het echter wel'.

De suggestie van zelfmoord door vergif is zelfs tot in woordenboeken doorgedrongen, waar het als speciaal geval wordt vermeld onder het lemma *exanimo*. Het decennia lang dominerende Latijns-Nederlandse woordenboek van Van Wageningen-Muller ('de grote Muller') en het daaruit voortgekomen kleinere, maar even invloedrijke woordenboek door Muller-Renkema-Leeman ('de kleine Muller') vermelden onze plaats onder *exanimo* en vertalen expliciet: '...se taxo: zich vergiftigen'. In moderne woordenboeken wordt gekozen voor een meer neutrale weergave. Het nu gezaghebbende woordenboek, het Latijn-Engelse *Oxford Latin Dictionary* citeert de Caesarplaats in het lemma *exanimo* 2a 'to deprive of life, kill', maar zonder expliciterend commentaar; anderzijds wordt de plaats in het lemma *taxus* opnieuw geciteerd, nu met de toevoeging dat het hier gaat om zijn 'poisonous properties'. De monumentale *Thesaurus Linguae Latinae* citeert onder *exanimo* (1175,10 e.v.) de Caesarplaats, zonder nadere aanwijzing. Het tegenwoordig belangrijke Latijn-Nederlandse woordenboek van Pinkster geeft de plaats niet meer als verbijzondering bij *exanimo*; wel verschijnt daar onder het lemma *taxus* opnieuw de foute beschrijving 'struik met giftige bessen'.

Realiteit

Als een verklaring zo vaak wordt doorgegeven en geciteerd gaat ze bijkans een eigen leven leiden en zingt ze zich mogelijk los van de feiten. Daarom is het goed om hier terug te keren naar de bron, de Latijnse tekst van Caesar, om te zien wat er echt staat. Van gif is daar, zoals gezegd, geen sprake. Hierbij is het van wezenlijk belang om een onderscheid te maken tussen een reconstructie van de werkelijke, historische toedracht ('wat is er in de Eburoonse bossen echt gebeurd?') en de beeldvorming door de antieke auteur ('wat voor indruk wil Caesar bij zijn lezers wekken? Door wat voor bril laat hij ons de dingen zien?'). Het lijkt een open deur om te wijzen op het belang van dit onderscheid, maar in discussies over antieke tekstgetuigenissen wordt het nog altijd vaak vergeten. Men is vaak doelgericht op zoek naar bevestiging van een bepaalde hypothese over de realiteit, en daarvoor wordt de antieke tekst dan gemakkelijk ingeschakeld, zonder aandacht voor de specifieke inkleuring ervan. Of men brengt, zoals in de boven vermelde voorbeelden, bepaalde extern verkregen informatie expliciet onder in de teksten zelf.

Om alle misverstand te voorkomen: wat de ware toedracht betreft sluit ik me graag aan bij de gangbare visie. Als we de dood van Catuulcus als historisch gegeven aannemen, voldeet de verklaring van gif uitstekend. In de eerste plaats gaat het hier om een onmiskenbaar biologisch feit: de *taxus* is sim-

pelweg giftig, iets wat moderne tuiniers en biologen uit ervaring kunnen bevestigen. In de tweede plaats was het gebruik van taxusgif in de oudheid algemeen bekend, ook in de hogere literatuur. Om ook twee voorbeelden uit de dichtkunst te noemen: schrijvers als Vergilius (*Georgica* 2,257 *taxique nocentes*) en Columella (10,18) zijn duidelijk vertrouwd met de *taxus* als bron van vergif. Ten slotte gold de boom bij uitstek als een symbool van dood en onderwereld. Zo staan in Ovidius, *Metamorfosen* 4,432-3 taxusbomen letterlijk langs de weg naar de onderwereld. De literaire getuigenissen over de giftigheid van de *taxus* stammen voornamelijk uit de tijd na Caesar, maar het lijkt redelijk om aan te nemen dat Caesars goed onderlegde lezers toch al vertrouwd kunnen zijn geweest met het idee. Het is weliswaar niet met zekerheid bekend voor wie Caesar schreef, maar aangenomen mag worden dat hij zich in hoofdzaak richtte tot zijn standgenoten, de politiek-militaire elite in Rome. Of Catuulcus het gif nu dronk of opkauwde, inwreef, inademde of opsnoof, de meest waarschijnlijke doodsoorzaak hebben we daarmee wel omschreven. Maar als Caesar niet letterlijk spreekt van gif, maar dat idee hooguit indirect oproept, wat voor indruk wekken zijn woorden dan wel?

Een smadelijk einde

Caesars woorden *taxo se exanimavit* ('met een *taxus* bracht hij zichzelf om het leven') geven op zichzelf maar weinig bijzonderheden. Wanneer een gewone Romeinse lezer deze woorden las kan hij eigenlijk maar één eerste gedachte hebben gehad: 'zelfdoding door middel van een boom' betekent de dood door verhangen aan die boom. De gedachte dat Catuulcus zich verhing is niet nieuw. Zo rubriceert Anton van Hooff in zijn studie naar antieke zelfdoding uit 1990 de dood van Catuulcus in zijn index als een geval van '(ver)hang(ing)'; zonder overigens nader op de materie in te gaan. Een zeldzame dissidente vertaler is verder H.J. Edwards in de *Bellum Gallicum*-uitgave in de bekende *Loeb Classical Library*. Hij vertaalt als volgt: '...and hanged himself to a yew-tree, of which there is a great plenty in Gaul and Germany' (p. 359). Verhangen wordt ook overwogen als verklaring in het Engelse schoolcommentaar van Kennedy (p. 111), maar vervolgens verworpen, 'because he could have hanged himself from any tree and there would have been no need for Caesar to name the tree or say "of which there is a large number...". Maar retorisch en literair bezien zijn het juist deze details die wezenlijk bijdragen aan het effect, zoals ik verderop zal betogen. De suggestie van verhangen wordt allereerst gewekt door de eenvoudige 'ablativus instrumenti' *taxo*, die nu bevredigend kan worden verklaard: de boom als geheel is het instrument waarmee het zich ophangen plaatsvindt, anders dan in geval van gif, waarbij men iets uit of van de boom haalt of anderszins een onderdeel van de boom gebruikt. Daarbij wijzen de betrekkelijk elementaire Latijnse woorden eerder op de algemene handeling 'zich verhangen' dan op een specifieke, technische verwerking.

Reflexief gebruik van *exanimare* komt weliswaar niet voor in andere Latijnse teksten uit de oudheid, wat deze plaats uniek maakt. Maar vergelijkbare wendingen zijn wel aanwijsbaar. Zo gebruikt de mythen-naverteller Hyginus (2e eeuw n. Chr.) regelmatig de wending *suspendio se necavit* 'doodde zich door ophanging', onder meer in *Fabula* 47, 58 en 130. Uiteraard wordt hier de methode van doding expliciet vermeld, anders dan in de Caesarplaats. In de genoemde studie van Van Hooff is een appendix opgenomen met de relevante Latijnse terminologie. Daarin valt op hoeveel globale, bondige uitdrukkingen voor zelfdoding het Latijn kende, variërend van *appetere mortem* 'op de dood afgaan' en *claudere animam* 'zich de adem benemen' tot *perimere se* 'zich uit de weg ruimen' en *sponte mortem sumere* 'uit eigen beweging de dood tot zich nemen'. Exacte aanduiding van het doods middel is niet steeds de re-

gel, hoewel ook daar voorbeelden van te vinden zijn, zoals *laqueo collum implicare* 'zijn nek in een strop leggen', of *veneno vitam finire* 'door vergif zijn leven beëindigen' (Van Hooff 1990, 320-324).

Belangrijk in dit verband is ook de algemene Romeinse waardering voor verschillende soorten van zelfdoding. Gebruik van vergif gold als niet bijzonder Romeins, maar ook niet barbaars; de bewijsplaatsen uit de oudheid suggereren dat doden door vergif vooral werd toegeschreven aan Grieken. Taxussap wordt overigens nergens anders genoemd in een context van zelfdoding. De hierbij geijkte gifmiddelen waren scheerlingsap, opium en een geheimzinnig middel dat bekend staat als 'stierenbloed' (Van Hooff 1990, 81-84). De min of meer neutrale associaties van zelfdoding door gif maken dat toeschrijving ervan aan Catuvolcus weinig of niets toevoegt aan het beeld. In tegenstelling tot de relatief zeldzame methode van vergiftiging, gold verhangning juist als een heel gangbare en 'vulgaire' methode, die vooral werd toegepast door vrouwen. Verder had verhangning sterke associaties met wanhoop: zich verhangen was de dood van de wanhopigen. Het gold voor Romeinen als een bij uitstek onmannelijke, verachtelijke dood (Van Hooff 1990, 86-95, vooral 89-91). Verhangning was dus zowel een meer bekende als een meer beladen methode van zelfdoding.

Retorisch effect

Niet alleen Caesars Latijnse formulering en de algemene Romeinse kijk op soorten zelfdoding roepen het beeld op van Catuvolcus' verhangning. Ook binnen de literaire context van Caesars verslag is de suggestie van verhangning aannemelijk, omdat die retorisch effectiever is vanwege de sterk negatieve associaties die ermee verbonden zijn. In dit verband moeten we kort teruggaan naar de grote lijn van Caesars betoog. Nadat hij in boek 5 en 6 bij herhaling heeft gesproken over de opstand van de Eburonen onder leiding van vooral Ambiorix, vormt de passage in kwestie het laatste wat hij over Ambiorix vertelt. Anders dan de meeste opstandelingen in Gallië valt de Keltische held uiteindelijk niet in handen van de machtige Caesar. In boek 7 worden de Eburonen niet genoemd. In boek 8 komt Caesars adjudant Hirtius nog eenmaal terug op de Eburonen in een opmerkelijk onopgesmukke passage, waar de harde waarheid van Caesars nietsontziende optreden onverhuld aan de dag treedt. Ook daar blijkt Ambiorix aan Caesars greep te ontsnappen (Hirtius, 8, 24-25). De actie kan dus gelden als een echec voor generaal Caesar. Maar de schrijver Caesar weet de beschamende mislukking behendig aan het zicht te onttrekken. In de regels direct voorafgaand aan de omstrede passage wijst hij onder meer op de grote rol van 'Fortuna' in het geheel en op Ambiorix' gebrekkige militaire voorbereiding. Verder leidt hij de aandacht van de lezers af met pittoreske details over de Gallische behuizing bij bos en water. Ook laat Caesar niet na te onderstrepen dat de Eburonen feitelijk zijn verslagen en in wanhoop naar alle kanten vluchten. Dat biedt hem de gelegenheid bijzonderheden te noemen over het landschap, met wonderbaarlijke eilanden die ontstaan door het getij. Dit soort details over 'de randen van de wereld' fascineerde de Romeinse lezers buitengewoon. Ook de oud-historicus Jona Lendering wijst erop dat Caesar hiermee de aandacht welbewust afleidt (Lendering 2000, 51).

▲ Kanne: plateau van Caestert met restant van wal. Er is geopperd dat Ambiorix en Catuvolcus op deze plek hun kamp hebben gehad. Foto: Herman Clerinx.

Op dat moment komt dan, ter afronding, het verhaal over koning Catuvolcus. Zijn dood zou men vanuit retorisch perspectief kunnen bestempelen als een passende afronding van de passage: Caesar heeft Ambiorix niet te pakken gekregen, maar kan nu toch een dode Eburonenkoning beschrijven. Als 'verhangning' de eerste indruk is die de lezer van Catuvolcus' dood krijgt, zoals ik heb betoogd, levert dat een effectief beeld op van grote ontluistering: de koning gedraagt zich als een on-Romein, als een wanhopige, als een vrouw. Voor Romeinse lezers die weten wat een taxus is, schuilt er wellicht nog een zwartkomisch effect in Caesars woorden. Ophanging aan een taxus is wel mogelijk, mits de boom lang genoeg is. Door zijn soepelheid zal de stam dan vermoedelijk ombuigen, zodat de persoon in kwestie letterlijk in de lucht hangt te bungelen - bijkans een beeld dat niet zou misstaan in een strip of slapstick. Een bijkomend komisch element zou ik willen onderscheiden in Caesars ogenschijnlijk droge detail dat de taxus 'in Gallië en Germania zeer veel voorkomt'. Dat is een wetenschappelijk gegeven dat men misschien zou verwachten in Caesars grote uitweiding over Gallië en Germanië (6,11-28), maar duidelijk niet op dit dramatische moment. Kennelijk wil Caesar hier geen feitelijke informatie geven maar een cynische wending maken ter afsluiting van de passage: Catuvolcus had volop gelegenheid om zich van kant te maken, er waren bomen genoeg.

Dubbelheid

Natuurlijk is Caesar wel zo wijs om niet glashard op te schrijven dat Catuvolcus zich verhing. Dat was met een taxus misschien niet zo heel gemakkelijk (een stevige eik zou meer voor de hand liggen), en het is niet onwaarschijnlijk dat Catuvolcus zich daadwerkelijk met het gif van de taxus van het leven beroofde. Caesar houdt het hier, zoals zo vaak, liever vaag en enigszins ambtelijk. Maar het is juist zijn schijnbaar neutrale voorstelling van zaken waardoor hij voor Romeinse lezers ook duidelijke associaties wekt van verhangning. En dat levert hem als schrijver welkome retorische effecten op in deze voor hem als generaal zo pijnlijke passage. Caesar lijkt de zaak dus welbewust open te houden, rekening houdend met zijn lezers, en profiteert vervolgens maximaal van de ontstane ambiguïteit. De arme Catuvolcus is daarmee wellicht tweevoudig het slachtoffer van Caesar. Eerst in de realiteit van 53 v. Chr., waarin hij zich gedwongen ziet tot zelfdoding, op een voor hemzelf vermoedelijk aanvaardbare en edele manier. Vervolgens literair, in Caesars sluwe encenering, waarin hij verwordt tot een onmannelijke schertsfiguur die een gemene trap na krijgt. Caesar gaat over lijken, ook in zijn teksten. ☞

Bibliografie

- Caesar, Gaius Julius, *Oorlog in Gallië*, en Aulus Hirtius, *Aanvulling op Caesars Oorlog in Gallië*, vertaald en ingeleid door Vincent Hunink (Amsterdam 2009) 196.
- Caesar, *De Gallische Oorlog*, vertaling F. H. van Katwijk-Knapp (Bussum 1971) 141.
- César, *Guerre des Gaules, Tome II (livre V-VIII)*, tekst vertaald en ingeleid door L.-A. Constans (Parijs 1959) 197.
- Caesar, C. Iulius, *De bello Gallico*, uitgegeven en voorbereid door H. van Looy (Kapellen 1988) 228. Deze informatie is ook te vinden in het veelgebruikte schoolcommentaar door J. J. E. Hondius (Groningen 1941).
- Van Hooff, Anton, *Zelfdoding in de antieke wereld, van autothanasia tot suicide* (Nijmegen 1990).
- Kennedy, E. C., *Caesar, de bello Gallico VI*, geredigeerd met introductie, noten en vocabulairelijst (Bristol 1969).
- Lendering, Jona, *De randen van de aarde. De Romeinen tussen Schelde en Ems* (Amsterdam 2000).
- Schrijver, Peter, 'Keltische wortels: de naam van de Eburonen', *Kelten, Mededelingen van de Stichting A.G. van Hamel voor Keltische studies* 45 (2010) 12-14.
- Warner, Rex, *The war commentaries of Caesar* (New York 1963) 130.